

KELÂM AÇISINDAN İTAAT KAVRAMI VE ÇERÇEVESİ THE CONCEPT AND FRAMEWORK OF OBEDIENCE IN TERMS OF KALAM

SELİM ÖZARSLAN

PROF. DR.

FIRAT ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT. FAK.

ABSTRACT

One of the fundamental concepts of the revelation-sourced information, itaat (obedience) means, according to its dictionary definition, to give in and be submissive and to do what someone instructs you to do. In the Qur'an, obedience is associated with belief and faith, and disobedience / rebellion with disbelief and denial. The Qur'an as the main source of the religion lists Allah, Prophets, and U'l al-Amr (rulers of Muslims, religious scholars, ulama, and experts in their fields) as "to be obeyed" and emphasizes that absolute obedience is due only to Allah. Obedience to rulers is limited to the extent that they are loyal to Allah and His Rasul, and their rulings are not against what Islam ordains (ma'ruf). That is to say, absolute obedience to them is out of the question. It is observed that this Qur'anic truth is disregarded today.

ÖZ

Vahyî bildirimin temel kavramlarından biri olan itaat, sözlükte baş ve boyun eğmek, söz dinlemek ve emredileni yerine getirmek anlamına gelmektedir. Kur'an'da itaat imanla, itaatsızlık / isyan da küfürle ilişkilendirilmiştir. Dinin ana kaynağı Kur'an, kendilerine itaat edilmesi gerekenleri, Allah, Peygamber ve Ulü'l-Emr (Müslümanların yöneticileri, din bilginleri/ ulema, alanında uzman olanlar) olmak üzere üç sınıf halinde belirlerken mutlak itaatin Allah'a özgü olduğuna vurgu yapar.

Yöneticilere itaat, Allah ve Resulüne bağlı olmaları ve emirlerinin ma'rufa aykırı olmamasıyla sınırlıdır.

Anahtar kelimeler: İtaat, itaatsızlık, Kur'an, Allah, Peygamber, Ulü'l-Emr, Mahiyet, Kapsam

Keywords: Obedience, Disobedience, The Qur'an, Allah, Prophet, U'l al-Amr, Content, Scope

Giriş

Kur’ânî dolayısıyla da dinî bir kavram olan itaat, günümüzde kendi anlam alanından ve ilişkili olduğu objelerden bağımsız olarak herkes için kullanılmaya başlanmıştır. Bu da belirli kıstaslarla sınırlandırılmış, dini bir içeriğe sahip olan itaat kavramının anlam alanının genişlemesine, dolayısıyla da tahakküm aracı haline gelmesine neden olmuştur. Bu sebeple biz Kur’ân’ı referans alarak itaatin ne olduğunu, kimlere ve hangi şartlarda nasıl itaat edilmesi gerektiğini belirterek bu konuya kelimî bir yaklaşımla açıklık getirmek istiyoruz.

1. İtaatin Kavram Alanı

İtaat sözlükte “baş eğmek, boyun eğmek, söz dinlemek ve emredileni yerine getirmek” anlamındaki *tav’* kökünden türemiş bir kelime olup aynı manayı taşır. Aslında mastar ismi olan taat da itaat gibi kullanılır.¹ Sözlük anlamına uygun olarak Allah’a, Peygamber’e ve ulü’l-emre saygılı olup buyruklarına uyma ya da meşru emir ve isteklere uyma anlamlarında terim manası kazanmıştır.² Boyun eğmenin kendi istek ve iradesiyle olanına “*tav’an itaat*”; istemeyerek zorla olanına da “*kerhen itaat*” denir.³ İtaatin zıddı, isyandır. İsyan ise; boyun eğmeme, itaatsizlik etme, asî olma demektir. Aynı kökten gelen ma’siyet kelimesi de günah anlamına gelir ve günahın Allah’ın buyruklarına karşı gelme özelliğine işaret eder.

Terim manasına bağlı olarak itaat daha çok din ve devlet alanlarında öne çıkarılıp tartışılmaktadır. İtaat kelimesi Kur’ân’da geçmemekle birlikte,

¹ Hüseyin b. Muhammed Ragıb el-İsfahanî, *el-Müfredât fî Garibi’l-Kur’ân*, İstanbul, 1986, s. 461, tva md.; Muhammed b. Mükerrrem, İbn Manzûr, *Lisânül-Arap*, Daru’s-Sadr, Beyrut, 1410/1990, c. VIII, s. 240.

² Bkz. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2005, s. 273.

³ Bu ayrımın temelinde Kur’ân nassı vardır. Bkz. Fussilet, 41/11. “*Sonra duman halinde olan göğe yöneldi, ona ve yer küreye: İsteyerek veya istemeyerek, gelin! dedi. İkisi de “İsteyerek geldik” dediler.*”

üç âyette taat ismi yer almakta, bundan başka yedisi isim, diğerleri fiil kalıplarında olmak üzere itaat kavramı seksen beş yerde geçmekte, kırk iki âyette de aynı kökten gelip “güç yetirmek” manasında kullanılan istitâat kavramı yer almaktadır.⁴ Taat kelimesinin geçtiği âyetlerde Allah’a, Peygamber’ine, ulü’l-emre ve ana babaya itaat öngörülmektedir. Görüldüğü gibi taat ya da itaat kelimesi bir Kur’ân kavramıdır ve daha çok Allah’ın ve elçisinin emirlerine boyun eğme anlamında kullanılmıştır.⁵ Kur’ân’da aynı veya yakın anlamda kullanılan din, sem, İslâm, birr/ iyilik ve teba’ vb. gibi kelimeler de itaatin vahyî bildirimin temel kavramlarından biri olduğunu göstermektedir.⁶

1.1.Din, Silm- İslâm

İtaatle ilgili kavramlardan biri ‘din’dir. Din kelimesi, baş eğmek; boyun eğdirmek, itaat altına almak; birine gerçekleştirdiği bir eylemin karşılığını vermek/ cezâ, mükâfat anlamlarına gelir. “Kurtuluşa ermek; boyun eğmek, teslim olmak, teslim etmek; barış yapmak manalarına gelen silm ve Allah’a yönelmek, O’na teslim olmak anlamlarına gelen İslâm⁷ kelimeleri de itaatle yakından ilişkilidir. Cibril veya İhsan olarak bilinen hadiste inanılması gereken hususlar iman, yapılması gereken ibadet ve itaatler de İslâm olarak anılmıştır.⁸

1.2. İttibâ

Bir şeye tabi olmak, ardından, izinden yürümek, uymak, bir şeye meyiletmek, taklit etmek anlamlarına gelen tebia’ ve ittebea’ kelimeleri⁹ itaat kelimesiyle yakından irtibatlıdır. “İttebea’l-Kur’âne” dediğinde Kur’ân’a uymak ve onunla amel etmek kast edilmektedir.

Kur’ân’da insanlara yol göstericiye/peygambere, Rab’lerinden kendilerine indirilene tabi olmaları yani uymaları istenmekte, doğru yoldan ayrılanların arzularına uymamaları emredilmektedir:

“*Tarafımdan size bir yol gösterici (peygamber) gelir de kim ona uyarsa, onlar için herhangi bir korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir.* فَمَا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبَعَ هَذَا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ¹⁰

⁴ Muhammed Fuad Abdülbakî, *el-Mu’cemü’l-Müfreh li Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerim*, tva md. İstanbul, 1408/1987, s. 429- 431,

⁵ Bkz. Âl-i İmrân, 3/ 32, 132; Nisâ, 4/13, 14, 59, 80; Mâide, 5/ 92; Enfâl, 8/ 1, 20, 46; Nûr, 24/54, 56; Ahzâb, 33/ 36, 71; Muhammed, 47/ 33; Fetih, 48/ 17; Hucurât, 49/ 14; Mücâdele, 58/13; Haşr, 59/4; Teğabün, 64/ 12, 16.

⁶ Örneğin bkz. Teğabün, 64/ 16.

⁷ el-İsfahanî, *el-Müfredât fi Garibi’l-Kur’ân*, s. 253, 350-351.

⁸ Muhammed b. İsmail Buhari, *el-Camiu’s-Sahih*, İman, 37, İstanbul, 1992.

⁹ el-İsfahanî, *a.g.e.*, 95-96.

¹⁰ Bakara, 2/38.

Peygambere ittibâ elçiyi örnek olarak Allah’a itaat anlamını taşır. Dolayısıyla kuru bir taklit, şekilcilik değildir.

“*Rabb’inizden size indirilene uyun. Onu bırakıp başka dostlara uymayın...*”¹¹ (اَتَّبِعُوا مَا أَنزَلَ إِلَيْنَا مِنْ دُونِهِ أُولَئِكَ قَلِيلًا مَا تَذَكَّرُونَ)

“*Artık aralarında Allah’ın indirdiği ile hükmet; sana gelen gerçeği bırakıp da onların arzularına uyma...*”¹² (فَاحْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِّ)

Yüce Allah bu âyetin öncesinde Kur’ân’ı önceki kitapları tasdik edici ve gözetici olarak indirdiğini belirttikten sonra Hz. Peygamber’e Ehl-i kitabın/ Yahudi ve Hristiyanların keyfî istek ve mesnetsiz arzularına uymamasını, aralarında Allah’ın indirdiği ile yani Kur’ân’la hükmetmesini emir buyurmuştur.

1.3. Taklid

Taklid ise başkasının sözünü veya fiilini hata etmeyeceğine güvenerek delilsiz ve hüccetsiz kabul etmek ve ona uymaktır. Taklid “bireyin hata etmeyeceğine güvendiği kimsenin dinî kanaatlerini benimsemesi” olarak da tanımlanır. Başkasının sözünü ya da davranışlarını araştırıp incelemeksizin, doğru olduğuna kanaat getirmeksizin körü körüne uyan kimseye de mukallid denir.¹³ Herhangi bir kimsenin söz ve fiillerini delilsiz ve hüccetsiz kabul etmekle peygamberliği mucize ile sabit olan Hz. Peygamber’in söz ve fiillerini kabul edip bunları benimsemek ve örnek almak bir tutulamaz. Taklitte zihnî istidlâlin bulunmaması itaatle arasını ayırsa da âlimler Hz. Peygamber’in kesin olarak getirip tebliğ ettikleri şeyleri benimsemenin taklit sayılmadığını belirtmişler, çünkü onun doğruluğu mucize ile sabittir demişlerdir. Hz. Peygamber’in tebligatını yani din anlayışını sonraki nesillere aktardıklarından Sahabe’nin ve müçtehit âlimlerin icmâlarını kabul etmek de taklid olarak sayılmamaktadır.¹⁴

2- Kur’ân’a Göre İtaat Edilmesi Gerekenler

Kur’ân-ı Kerim’de kendilerine itaat edilmesi gerekenler Allah, Allah’ın resulü (Hz. Muhammed) ve ulü’l-emr (emir sahipleri) olmak üzere üç ana kategoride ele alınmıştır:

¹¹ A’râf, 7/3.

¹² Mâide, 5/ 48.

¹³ Şerif Ali b. Muhammed Cürçânî, *Kitabü’t-Ta’rifât*, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1995, s. 64.

¹⁴ Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM, İstanbul, 2010, s. 302.

“Ey iman edenler! Allah’a itaat edin. Peygamber’e ve sizden olan ulü’lemre (idarecilere, işinin uzmanı olana) de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz Allah’a ve âhirete gerçekten inanıyorsanız onu Allah’a ve Resûl’e götürün (onların talimatına göre halledin); bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir...”

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا¹⁵

(Kur’ân itaat edilmesi gerekenleri çeşitli yerlerde yalnız Allah veya Allah ve Resulü olarak da zikretmiştir.¹⁶ Kendilerine itaat edilmesi gerekenlere anne ve baba da ilave edilmiştir. Anne babaya itaat bazı âyetlerde “ih-san” ve “birr” kelimeleriyle ifade edilmiştir: “Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi, ana-babanıza da iyi davranmanızı kesin bir şekilde emretti. Onlardan biri veya her ikisi senin yanında yaşlanırsa, kendilerine “of!” bile deme; onları azarlama; ikisine de güzel söz söyle... وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أَفْ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا.”¹⁷

“Ana babasına çok iyi davranırdı; o, isyânkar bir zorba değildi... وَبَرًّا”¹⁸ بَوَالِدَيْهِ وَلَمْ يَكُنْ جَبَّارًا عَصِيًّا

“Beni anneme saygılı, itaatlı kıldı; beni bedbaht bir zorba yapmadı. وَبَرًّا”¹⁹ بَوَالِدَتِي وَلَمْ يَجْعَلْنِي جَبَّارًا شَقِيًّا

Burada Allah ve resulüne itaatin mutlak ve koşulsuz; anne babaya itaatin ise Allah’a isyan içermemekle kayıtlı bulunduğunu, maruf olan emirleriyle sınırlı olduğunu ve bununla tevhidin gereği olduğunu belirtmemiz gerekir.

2-1. Allah

Kur’ân kendilerine itaat edilmesi gerekenleri birkaç sınıfta ele alsa da, hiç şüphesiz Allah’a itaat, kavramın esasını oluşturmaktadır. Yani mutlak itaat, Allah’a özgüdür.²⁰ Bu gerçeği bizzat Kur’ân dile getirmekte, bir bütün olarak fiziki dünyanın (yeryüzü, gökyüzü, bitkiler ve yıldızlar da dâhil) mutlak bilgi ve kudretle kendisini yaratana itaat ettiğini vurgulamaktadır: “Sonra duman halinde olan göğe yöneldi, ona ve yer küreye: ‘İsteyerek veya istemeyerek, gelin!’ dedi. İkisi de ‘İsteyerek geldik’ dediler.”²¹

¹⁵ Nisâ, 4/ 59.

¹⁶ Bkz. Abdülbakî, *el-Mu’cemü’l-Müfehres li Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerim*, s. 430.

¹⁷ İsrâ, 17/23.

¹⁸ Meryem, 19/ 14

¹⁹ Meryem, 19/ 32.

²⁰ Kelâm ve tefsir bilginlerinin en tanınmışlarından olan Fahreddin er-Razi de Allah’a ve Resulü’ne itaat etmenin kesinlikle vacip olduğunu belirtirken, yönetici ve sultanlara itaatin kesin olarak vacip olmadığı kanaatindeydi. Muhammed Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsiru’l-Kebir (Mefâtihu’l-Gayb)*, Daru’l-Fikr, Beyrut, 1415/1995, V, cüz, c. X, s. 151.

²¹ Fussilet, 41/11. Ayrıca bkz. Rahmân, 55/6.

Kur’ân’da tanzim edilen genel İslâmî dünya görüşünde, tüm güç ve kudret başka bir deyişle hâkimiyet ve hüküm Allah’a aittir; Allah’ın bu varlık âlemindeki gücü sonsuz olarak mülâhaza edilir. O, mutlak otoritedir. Dolayısıyla mutlak itaat de bu güç ve kudretin yegâne sahibinedir.

Allah’ın bütün evrenin yaratıcısı, yöneticisi ve sahibi oluşu ona yarattığı varlıklara ilişkin inanç ve davranış biçimini belirleme yetkisi verir. Bu yetki de ona itaati zorunlu hale getirir. Ayrıca Kur’ân’da söz konusu itaatin anlam alanıyla yakın ilişkisi bulunan “esleme” fiili geçmekte ve evrende tevhidin sağlanması insanın da yaratıcısına itaat etmesiyle gerçekleşeceğinden insan birçok âyette Allah’a itaate davet edilmektedir. Şu âyet bunun canlı örneklerinden bir tanesidir: *“Göklerde ve yerdekiler; ister istemez O’na teslim olduğu halde onlar (ehl-i kitap), Allah’ın dininden başkasını mı arıyorlar? Hâlbuki O’na döndürüleceklerdir.”*²²

İnsanî bakımdan itaat fiili, doğal ve bilinçli bir canlı olan insan için kaçınılmaz bir davranış tarzı olmakla birlikte itaatin objesini seçme konusunda insan serbest ve hür bırakılmıştır. İçinde yaşadığımız dünyada bir varlığa itaat etme veya etmeme özgürlüğüne sahip yegâne varlık insandır. Nitekim Kur’ân’da geçen itaatle ilgili âyetler gözden geçirildiğinde insanların Allah’ın dışında değişik konumda gördükleri bazı kişi, grup ve zümrelere itaat ettikleri de gözlenmektedir. Ancak buradaki ‘itaat’ kelime anlamıyla kullanılmıştır: *“Yüzleri ateşte evrilip çevrildiği gün: Eyvah bize! Keşke Allah’a itaat etseydik, Peygamber’e de itaat etseydik, derler. Ey Rabbimiz! Biz efendilerimize ve büyüklerimize uyduk da onlar bizi yoldan saptırdılar, derler.”*²³ Ancak dünyada insana sunulan özgürlük de içerisinde başka bir sorumluluğu barındırmaktadır. Tüm varlıkların ister istemez, tabii bir zorunlulukla Allah’a itaat ettiği evrende, insandan da irâdî olarak, bilinçli biçimde Allah’a itaat etmesi istenmektedir. Ancak böylelikle insan doğayla uyum ve barış içine girecektir. Onun evreninde tevhid tahakkuk edecektir.

2-2. Peygamber

Din dilinde başka bir deyişle Kur’ân’da peygambere itaat genellikle Allah’a itaat buyruğunun hemen arkasından gelmektedir. Bir yerde ise Allah’a ve Resulü’ne itaat emrinin hemen arkasından peygambere itaatin zorunluluğu ayrıca vurgulanmış, muhatapların dikkatleri çekilmiştir.²⁴ Başka

²² Âl-i İmrân, 3/83.

²³ Ahzâb, 33/ 66-67.

²⁴ Nûr, 24/54. *“Allah’a itaat edin, peygambere itaat edin” de. Eğer yüz çevirirseniz bilin ki ona yüklenen sorumluluğu ancak ona ait; size yüklenen görevin sorumluluğu da yalnızca size aittir. Eğer ona itaat ederseniz doğru yola erersiniz. Peygambere düşen ancak apaçık bir tebliğdir.”*

لَا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْهِ مَا حُمِّلَ وَعَلَيْكُمْ مَا حُمِّلْتُمْ وَإِنْ تُطِيعُوهُ تَهْتَكُوا وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ

bir âyette Yüce Allah, Hz. Muhammed'i tavsif edip, “o halde ona uyun” buyurarak Peygamber'e itaatin gerekli olduğunu belirtmiştir.²⁵ Allah'a itaatin gerçeklik kazanması, Allah'ın emirlerini insanlara tebliğ edip açıklayan ve bunlara uymanın örneklerini kendi yaşantılarıyla gösteren peygamberler aracılığıyla mümkün olacağından bazı âyetlerde peygambere itaatle Allah'a itaat bir tutulmuştur: “Kim Resûl'e itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur. Yüz çevirene gelince, seni onların başına bekçi göndermedik!...”²⁶ “(Resûlüm!) De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah son derece bağışlayıcı ve esirgeyicidir.”²⁷ Peygamberler insanlığı kendi yoluna iletmesi için Allah tarafından seçilmiştir. Bu ilahi görevlendirme, peygambere itaatin meşruiyet kaynağıdır. Yine Kur'an, peygamberlerin kendilerine itaat edilmesi için gönderildiğini, doğru yola (hidâyete) ancak onlara uymakla ulaşılabileceğini belirtir.²⁸ “De ki: ‘Ey insanlar! Gerçekten ben sizin hepinize, göklerin ve yerin sahibi olan Allah'ın elçisiyim. Ondan başka tanrı yoktur, O diriltir ve öldürür. Öyle ise Allah'a ve ümmî Peygamber olan Resûlüne -ki o da Allah'a ve onun sözlerine inanmıştır- iman edin ve O'na uyun ki doğru yolu bulasınız.’”²⁹

2.2.1. Allah'ın Elçisi Olma

Elçiye itaat elçiye gönderene (el-Mürsil) itaattir. Bilindiği gibi peygamberlere itaatin meşruiyeti kendilerinin ilahî vahye mazhar olmalarından kaynaklanmaktadır. Hz. Peygamber'e itaatin mahiyeti, peygamberliğine iman, onu model alma ve modelleme, verdiği hükümlere rıza ve riâyet ve verdiği haberleri tasdik olarak belirlenebilir. Aksi halde onlar da diğer insanlar gibi beşerî niteliklere sahiptirler. “De ki: Ben de ancak sizin gibi bir insanım. (Şu var ki) bana ilâhınızın bir tek İlâh olduğu vahyolunuyor... قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ”³⁰

“...Ben, sadece beşer bir elçiyim. (هَلْ كُنْتُ إِلَّا بَشَرًا رَسُولًا).”³¹ Bununla birlikte peygamberler de Allah'a itaat etmekle emrolunmuş,³² kendilerinden inançsızlara ve münafıklara uymamaları istenmiştir.³³

²⁵ er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihi'l-Gayb)*, V, cüz, X, 154.

²⁶ Nisâ, 4/80. مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ وَمَنْ تَوَلَّىٰ فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِظًا

²⁷ Âl-i İmrân, 3/31; (أَطِيعُوا اللَّهَ فَأَتِيعُونِي يُحِبِّبْكُمْ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ) ; 3/32. قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ

²⁸ Nûr, 24/54.

²⁹ A'raf, 7/ 158.

³⁰ Kehf, 18/110; Fussilet 41/6.

³¹ İsrâ 17/93.

³² En'am, 6/14.

³³ “Ey Peygamber! Allah'tan kork, kâfirlere ve münafıklara itaat etme (boyun eğme). Elbette Allah her şeyi bilmekte ve yerli yerince yapmaktadır.” Ahzâb, 33/1. يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ

Peygamber’e itaat, onun elçilik görevi ile beşerî yönünü birbirinden ayırt etmeyi gerektirir. Taklit ise bunu ayırt etmeden, manayı ve maksadı kavramadan şekil boyutunda bir öykünmedir. Peygambere ittibâ resulü örnek olarak Allah’a itaat anlamını taşır. Dolayısıyla kuru bir taklit, şekilcilik değildir.

Allah tarafından peygambere verilen hüküm verme yetkisi, inanan insanların onun verdiği hüküm ve direktiflere itaat etmelerini gerektirir. Nitekim bazı âyetlerde Müslüman bireyler arasında meydana gelen ihtilâflı meseleleri çözmek üzere peygamberin hakemliğine başvurulması ve vereceği hükme rıza gösterilmesi gerektiği belirtilmiştir: “*Rabb’ine andolsun ki aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda seni hakem kılıp sonra da verdiğin hükümden içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın (onu) tam manasıyla kabullenmedikçe iman etmiş olmazlar.*”³⁴ “*Allah’ın sana gösterdiği şekilde insanlar arasında hükmedesin diye sana Kitab’ı hak ile indirdik.*”³⁵ “*Artık aralarında Allah’ın indirdiği ile hükmet; sana gelen gerçeği bırakıp da onların arzularına uyma.*”³⁶ Bu âyetlerde Peygamber’in ilahi buyrukları insanlar arasında uygulamakla görevlendirildiği belirtilmiş ve din adına yetkili kılındığı vurgulanmıştır ki, bu onun Allah’tan sonra itaata layık olduğunun başka bir ifadesidir. Daha doğrusu resule itaat, onu elçi olarak gönderen Allah’a itaattır.

2.2.2. İtaat ve İtaat Edilenin Hatadan Korunmuşluğu/ İsmet Sıfatı

İslâm bilginlerinin çoğunluğu peygambere sadece dini sahada değil dünyevî alanda da itaat edilmesi görüşünü benimsemişlerdir. Diğer bazı bilginler ise Hz. Peygamber’in dinin tebliği olarak söz ve davranışları ile stratejik kararları, icthadları, anlaşmazlık halindeki muhakeme/kaza hükümleri, gelenek ve insani gereksinim olarak söz ve davranışları arasında ayırım gözetmişlerdir. Bunlar yanı sıra ikinci kısmı oluşturanlar, Peygamber’in vahiy kanalı ile Allah’tan aldığı bilgileri açıklaması ve uygulama alanına taşınması itibarıyla dini alanda yetki sahibi olduğu, dolayısıyla bu alandaki buyruklarına itaat edilmesi gerektiği görüşündedirler. Zira o, dinî konularda hataya düşmekten korunmuş ve ilahî gözetime tabi tutulmuştur.

Devlet başkanı yahut yöneticisi olması hasebiyle peygamberin dünyevî sahaya ilişkin şahsî görüşleri ise tartışmaya açık, doğru veya yanlış olabilir, değiştirilebilir veya kabul edilebilir bulunmuştur. Çünkü eğitim, sağlık, tarım, savunma, ticaret, yönetim, hukuk, sanat vb. gibi dünyaya ilişkin konu-

أَتَى اللَّهَ وَلَا تُطِيعُ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا

³⁴ Nisâ, 4/65.

³⁵ Nisâ, 4/ 105; Ayrıca bkz. Zümer, 39/42.

³⁶ Mâide, 5/ 48. فَاحْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِّ

lar zamanın akışı içerisinde gelişim ve değişime elverişlidir. Öyle ki dile getirilen alanlara ilişkin olarak Hz. Peygamber'in açığa vurduğu görüşlerin vahye dayanıp dayanmadığı ashab-ı kiram tarafından sorulmuş ve şahsî düşünceleri olduğu anlaşıncı bunların doğru olmadığı kanaatine varılarak değiştirilmiştir. Bu düşüncede olan bilginler özellikle Kadî İyâz (ö. 544/1149) Hz. Peygamber'in asıl görevinin dini öğretmek olduğunu, dünya işleriyle ilgili hususları herkes kadar bilse de bunların uzmanı olmadığını, bundan ötürü bu konularda yanılmasının normal karşılanması ve bir noksanlık olarak görülmemesi gerektiğini ifade etmiştir.³⁷ Dünyevî bir konuda hüküm verme, savaş karar ve taktikleri,³⁸ tarım ve ziraate ilişkin öneriler gibi bazı misaller bunun belirgin delili olarak kabul edilmiştir. Örneğin dünya işlerine ilişkin verdiği bir kararı değiştirdiğine dair şu örnekleri verebiliriz: Bir sahâbinin isteği üzerine Hz. Peygamber ona bir yer tahsis ettiğini bildirmiş, ancak yanında bulunan sahâbîlerin, çevre halkının gereksinimleri yönünden bu yerin önemine işaret etmeleri üzerine o sahâbinin de rızasını alarak bu tahsisi iptal etmiştir.³⁹ Yine Medine'de halkın hurma ağaçlarını tozlaştırdığını görmüş, *“bunu yapmasalar, Allah'ın işine karışmasalar daha iyi olmaz mı?”* diyerek kanaatini belirtmiştir. Bunu duyan Medineliler tozlaştırma işinden vazgeçerler; ancak o yıl üründe ciddi azalma olur. Tozlaştırma yapılmadığı için üründe kıtlığın meydana geldiğini söyleyenler çıkar. Bu yorumu duyan Hz. Peygamber *“Size dininizle ilgili bir şey söylersem onu gücünüz ölçüsünde yapınız. Ama dünyaya ait konularda kendi kanaatim olarak bir şey söylersem, biliniz ki ben de insanım. Siz dünya işlerinizi daha iyi bilirsiniz”* buyurur.⁴⁰ Bununla birlikte dünyevi konularda özellikle devleti ilgilendiren alanlarda istişareden sonra aldığı kararlara itaat edilmesinin gerekli görülmesi devlet otoritesine uyma zorunluluğuna bağlanmıştır.⁴¹

2.2.3. İtaatin İman ve Tasdikle İlişkisi

Kur'ân'da itaat imanla, itaatsizlik/ isyan da küfürle ilişkilendirilmiştir. Terim olarak iman, Hz. Muhammed'i Allah'tan getirdiği kesin olarak bilinen hükümlerde tasdik etmek/ doğrulamak, onun haber verdiği şeyleri tereddütsüz kabul edip, doğru olduğuna gönülden inanmaktır.⁴² İmanın aslı

³⁷ Bkz. Ebu'l-Hasan Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu's-Şifâ*, c. II, s. 37.

³⁸ Muhammed b. Ömer Vâkîdî, *Kitabü'l-Meğazî*, thk. Marsden Jones, Beyrut, 1966, c. III, s. 937.

³⁹ Ebû Dâvud, *es-Sünen*, İmâre, 36.

⁴⁰ Müslim, *Sahîh*, Fezâil, 140, 141.

⁴¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Kur'ân-ı Kerim'de Dînî Otorite”, *Dini Otorite Sempozyumu*, İstanbul 2006, s. 30.

⁴² Ebu'l-Hasan Eş'arî, *Kitabü'l-Luma' er-Reddi alâ Ehli'z-Zeygi ve'l-Bida'*, thk. Ham-

ve özü, kalbin tasdikidir.⁴³ Ancak kalple tasdikten maksadın akıl ve zihnin tasdiki olduğunu belirtmemiz gerekir. Tasdik ise haber verilen hükmün kabul edilip doğrulanmasıdır. Kalbin tasdiki imanın değişmeyen temel ögesidir. Küfrün sözlük anlamı örtmektir.⁴⁴ Küfür bazen nimeti inkâr anlamında da kullanılmıştır.⁴⁵ Küfrün dinî literatürdeki terim anlamı ise Hz. Peygamber'i Allah'tan getirdiği şeylerde yalanlayıp, onun getirdiği kesinlikle sabit olan dinî esaslardan bir veya daha fazlasını inkâr etmektir.⁴⁶

Allah'a ve Resul'üne itaati emreden bazı âyetler itaatın imanın bir sonucu ve inançlı olmanın⁴⁷ temel niteliği olduğunu ifade eder: “*Eğer inanyorsanız Allah'a ve Rasûlüne itaat ediniz... أَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ*”⁴⁸

Allah'a ve Peygamber'ine itaati emreden bazı âyetlerde ise itaatten yüz çevirmek, küfürle eş tutulmuş⁴⁹, itaatsızlığın inançsız olmanın temel niteliği olduğu belirtilmiş, isyan edip muhalefette bulunanlar iyi amellerinin boşa çıkarılacağı, şiddetli azap ve cehennemle karşı karşıya kalacakları konusunda tehdit edilmişlerdir.⁵⁰ “*De ki: Allah'a ve Resûlü'ne itaat edin. Eğer yüz çevirirlerse bilsinler ki Allah kâfirleri sevmez.*”⁵¹ “*Kim de Allah'a ve Peygamberine karşı isyan eder ve koyduğu sınırları aşarsa Allah onu,*

mude Garâbe, el-Mektebe el-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire, trs., s. 122; Ebu'l-Mealî Abdülmelik Cüveynî, *Kitabu'l-İrşad ilâ Kavâtii'l-Edilleti fi Usuli'l-İtikâd*, thk. Esad Temim, Beyrut 1413/1992, s. 333; Fahreddin Râzî, *Kitabu'l-Muhassal Efkarî'l-Mütetekaddimîn ve'l-Müteahhirîn mine'l-Hukemâi ve'l-Mütekellimîn*, thk. Hüseyin Atay, Kahire 1411/1991, s. 567.

⁴³ Nureddin Sâbûnî, *el-Bidâye fi usuli'd-din*, thk. Bekir Topaloğlu, Ankara 1995, s. 87.

⁴⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. V, s. 145 vd.

⁴⁵ İbn Manzûr, *a.g.e.*, c. V, s. 144.

⁴⁶ Ebû Hamid Gazalî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1409/1988, s. 158; Sa'deddin Taftazânî, Mesud b. Ömer b. Abdillâh, *Şerhu'l-Akaid (Kelam İlmi ve İslâm Akaidi içinde orijinal metin, haz. Süleyman Uludağ)*, İstanbul, 1991, s. 76.

⁴⁷ Bu niteliklere sahip bulunanların yaptıkları iyi amellerin mükâfatını eksiksiz olarak görmeleri, (Hucurât, 49/14) altlarından ırmaklar akan cennetlere yerleştirilmeleri (Nisâ, 4/13) ve Allah'ın lûtfuna mazhar kıldığı peygamberler, siddiklar, şehitler ve salihlerle beraber bulunup sonsuz kurtuluşa ermeleri gibi çok farklı şekillerde mükâfatlandırılacakları bildirilmektedir. (Nisâ, 4/69; Ahzâb, 33/71) “*Kim Allah'a ve Peygamberine itaat ederse Allah onu, zemininden ırmaklar akan cennetlere koyacaktır; orada devamlı kalıcıdır; bu büyük bir kurtuluştur.*” (Nisâ, 4/13)

⁴⁸ Enfâl, 8/1; Nûr, 24/51.

⁴⁹ Ebi'l-Fida İsmail İbn Kesir, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azîm*, Mektebetü'l-Kayyime, Kahire trs, c.I, s. 338.

⁵⁰ Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, *Tefsiru'l-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidî't-Tenzîli ve Uyunu'l-Ekâvili fi Vucuhi't-Te'vil*, thk. Abdurrazzak el-Mehdî, Daru't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1417/1997, c. I, s. 518.

⁵¹ Âl-i İmrân, 3/32. قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ

devamlı kalacağı bir ateşe sokar ve onun için alçaltıcı bir azap vardır."⁵² Ancak Hz. Peygamber'in dinin tebliği ile ilgili olmayan söz, emir ve davranışlarına muhalefetle itaatsizlik edenler yani bu yöndeki sünnetini uygulamayanlar yukarıdaki hükmün içerisine elbette girmezler.

Kur'ân, bugün uygulananın aksine körü körüne bir itaat istemez. İtaat konusundaki âyetlerin incelenmesinden anlaşılabileceği gibi, bu görevin bilinçsizce değil, Allah ve Resulü'nün çağrısının iyi bir şekilde anlaşılması ve verilmek istenen mesajın gerçek manada kavranması ile yerine getirilebileceği belirtilir. Bu bağlamda çeşitli âyetlerde⁵³ itaat fiili iştirip kavradık/ "semi'nâ" fiilinden sonra yer almış ve bu, itaat eyleminin anlayıp kavrama üzerine bina edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

2-3. Yöneticiler, Alanında Uzman Olanlar (Ulû'l-Emr)

Kur'ân'ın Allah ve Resulü ile birlikte üçüncü olarak kendilerine itaat edilmesini emrettiği sınıf Müslüman toplumun değerlerini paylaşan yöneticiler (ulû'l-emr)dir: *"Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ulû'l-emre (idarecilere, işinin uzmanı olana) de itaat edin..."* ⁵⁴ *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ*

Kur'ân'da geçen ulû'l-emr (emir sahipleri) tabiri genel bir kullanıma sahip olmakla birlikte onunla şeriat/ din ve adalet hükümlerini yerine getiren ümera ve ulemâ sınıfının kastedildiğini söylemek mümkündür.⁵⁵ Ulemâ sınıfının içerisine alanında uzman kimselerin girdiğine şüphe yoktur. Çünkü âlimler alanlarının uzmanı, eski tabirle ehli olan bireylerdir.

Ulu'l-emr tabiri Kur'ân'da iki yerde geçmekte bunlardan yukarıda verdiğimiz âyette ulû'l-emre itaat, diğerinde onların görüşlerine müracaat, danışma ve ona göre hareket etme istenmektedir.⁵⁶ Birinci âyette geçen emir sahiplerinden kastın başta Hulefâ-i Râşidîn olmak üzere halkın yönetimini üzerine almış devlet başkanları, hâkimler ve kumandanlar olduğu, ikinci âyette geçen emir sahiplerinin de metinde vurgulandığı gibi hüküm

⁵² Nisâ, 4/14.

⁵³ Bakara, 2/285; Nisâ, 4/46; Mâide, 5/7; Nûr, 24/51.

⁵⁴ Nisâ, 4/59; ez-Zemahşerî, *Tefsiru'l-Keşşâf*, c. I, s. 556.

⁵⁵ ez-Zemahşerî, *Tefsiru'l-Keşşâf*, c. I, s. 556; Muhammed er-Râzî Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l- Gayb)*, Daru'l- Fikr, Beyrut 1415/1995, c. V, cüz, c. X, s. 150; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, Çelik-Şura yay., İstanbul trs., c. II, s. 536; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 587.

⁵⁶ Nisâ, 4/83. *"Onlara güven veya korkuya dair bir haber gelince hemen onu yayarlar; hâlbuki onu, Resul'e veya aralarında yetki sahibi kimselere götürselerdi, onların arasından işin içyüzünü anlayanlar, onun ne olduğunu bilirlerdi. Allah'ın size lütuf ve rahmeti olmasaydı, pek azınız müstesna, şeytana uyup giderdiniz..."* *وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أَذَاعُوا بِهِ وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَ الَّذِينَ يُسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ إِلَّا قَلِيلًا "*

çıkarmaya gücü yeten ilim ve anlayış sahibi bilginler/ ulemâ olduğu kabul edilmiş⁵⁷, bununla emrin sadece askeri ve yürütmeye özgü olmayıp, daha çok yargı ve yasamayla ilgili bulunduğu da gösterilmiştir.⁵⁸ Ulû'l-emre itaati bildiren âyetin iniş /nüzul sebebine baktığımızda âyet, her ne kadar serriyye (düşmanın üzerine gönderilen süvari birliği) komutanları ve askerî işler sebebiyle inmiş⁵⁹ olsa da hükmü, yalnızca o olaydaki kişilerle sınırlı değildir. Âyet, itaat sorununu genel olarak temel bir düstura bağlamıştır. O düsturda gerek müminlerin kendi aralarında gerek emir sahipleri ile aralarında, gerek se emir sahibi olanların kendi aralarında bir çekişme ve tartışma olursa onun çözümünü Allah'a ve Resulüne havale etmeleri, sorunu salt kendi keyif ve arzularıyla çözmeye kalkışmamalarıdır. Bu konuda çözümünü önce Allah'ın âyetlerinde ikinci olarak da Peygamber'in açıklamalarında aramışlar yani nihai hükmü önce Allah'a sonra da Rasûlüne bırakmışlardır.⁶⁰ Çünkü mutlak emir ve hüküm sahibi yüce Allah'tır.

Din olarak İslâm'ın toplumun her kesiminde adaleti temin etmeyi amaçlaması, yöneticilerle yönetilenler arasındaki ilişkiye yönelik düzenlemeler getirilmesini zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda yöneticilere itaat ya da onların emirlerine uyma, yönetilenlerin sorumluluk alanına giren dinî bir görev olmaktadır. Yönetenlere itaat, yönetilenler için Kur'an kaynaklı bir emir olup Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarıyla da sabittir. Öyle ki kendisi de bir yönetici olan Hz. Peygamber, ömrünün son günlerine denk gelen Veda haccı esnasında irad ettiği hutbede cennete girebilmek için yerine getirilmesi gereken vazifeleri Allah'tan korkmak, namazı eda etmek, oruç tutmak, zekât vermek ve devlet adamlarına itaat etmek şeklinde açıklamıştır.⁶¹ Başka bir defasında ise “*Bana itaat eden, Allah'a itaat etmiş olur. Emîrime (kumandanıma) itaat eden de bana itaat etmiş olur. Bana isyan eden, Allah'a isyan etmiş olur. Emirime isyan eden de, bana isyan etmiş olur*” diyerek yöneticilere itaat etmeyi teşvik etmiş, hatta emretmiştir.⁶² Bu hadiste de elçiye itaatin onu gönderene itaat, bir görevliye itaatin onu görevlendirene itaat olduğu vurgulanmaktadır. Şu kadar var ki görevlendirilen kimse üstlendiği görev çerçevesinde hareket etmelidir.

⁵⁷ Bkz. ez-Zemahşerî, *Tefsiru'l-Keşşâf*, c. I, s. 556; er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb)*, V, cüz, c. X, s. 150-151.

⁵⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. II, s. 536.

⁵⁹ ez-Zemahşerî, *Tefsiru'l-Keşşâf*, c. I, s. 556; er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb)*, V, cüz, c. X, s. 150; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. II, s. 537.

⁶⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. II, s. 537-538.

⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Beyrut, 1405/ 1985, c. V, s. 251; Tirmizi, Ebi İsa Muhammed b. İsa b. Sevrâ, *Sünen*, İstanbul, 1413/1992, “Cum'a”, 81.

⁶² Ebi Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhari, *Sahih-i Buharî*, Ahkam, 1; Cihad, 109, Çağrı Yay., İstanbul 1413/1992; Ayrıca bkz. ez-Zemahşerî, *Tefsiru'l-Keşşâf*, c. I, s. 556; er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb)*, V, cüz, c. X, s. 150.

3- İtaatin Mahiyeti ve Sınırı

İslâm'ın benimsediği genel prensibe göre insan kitleleri ya da toplulukları kural olarak barış ve anlaşma halinde hayat sürmelidir.⁶³ Birey ve toplum, yönetici ile yönetilen arasındaki münasebet itaat statüsünde olacaksa bunun mâruf alanında olması gerekecektir. Sözlükte “bilmek, tanımak ve düşünerek bir şeyi idrak etmek, kavramak” anlamındaki irfân kökünden türemiş olan *ma'rûf* kelimesi “bilinen, tanınan ve hoşlanılan şey” manasına gelmektedir. Nefsin hayırlı ve iyi olarak bildiği, onunla huzura kavuştuğu her şey’e de *ma'ruf* denilmektedir.⁶⁴ “Tanınan, bilinen ve yadırganmayıp benimsenen şey” anlamına gelen mârufu, Kur’ân’daki kullanışlarını da göz önünde tutarak “aklın kabul ettiği, dinin benimseyip iyi ve güzel bulduğu, insan tabiatının ve toplumun uygun gördüğü eylem ve davranış”⁶⁵ olarak anlamlandırmamız da mümkün görünmektedir. Zira Allah Müslüman yöneticiler hakkında şöyle buyurmaktadır: “Onlar (o mü'minler) ki, eğer kendilerine yeryüzünde iktidar verirsek namazı kılarlar, zekâtı verirler, iyiliği emreder ve kötülükten nehyederler. İşlerin sonu Allah'a varır.”⁶⁶

O halde idarecilere itaat hususunda itaate konu olan emir, istek ve taleplerin mâruf çerçevesinde olması kaçınılmaz bir gerekliliktir. Hz. Peygamber'in “itaat dinin emrettiği hususlardadır”⁶⁷ şeklindeki sözleri de bu gerekliliği açığa kavuşturmaktadır. Bu anlayış Müslüman çevrelerde “Yaratana asî olunacak yerde yaratılmışa itaat yoktur” şeklinde bir kriter olarak yaygınlaşmıştır. Bu söz birçok rivâyette de Hz. Peygamber'e atfedilmiştir.⁶⁸ Ayrıca Allah ve Resulü ile birlikte yöneticilere de itaat edilmesini bildiren âyette dikkat edilmesi gereken bir husus vardır ki o da şudur: Allah ve Resulü hakkında “itaat edin ve itaat edin” diye itaat, mutlak surette, açıkça belirtildiği halde, yöneticiler yahut emir sahipleri hakkında ayrıca “ve yöneticilere itaat edin” buyurulmayıp bunlara itaat, Resule atfen ve tamamen

⁶³ “Ey iman edenler! Hep birden barışa girin. Sakın şeytanın peşinden gitmeyin. Çünkü o, apaçık düşmanınızdır.” Bakara, 2/208; Ayrıca bkz. Enfâl, 8/ 61.

⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arap*, c. IX, s. 236-239.

⁶⁵ Ahmed Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l- Usûli'l-Hamse*, thk. Abdulkerim Osman, Mektebetü'l- Vehbe, Kahire 1416/ 1996, s. 141; Ebî Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir Bağdâdî, *Kitâbu Usûlu'd-Din*, Beyrut 1401/1981, s. 24-25; Şerif Ali b. Muhammed Cürçânî, *Kitâbü'l-Ta'rîfât*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1416/1995, s. 221; el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, 496; Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, c. II, s. 366.

⁶⁶ Hac, 22/ 41.

⁶⁷ Buhari, *Sahih*, Ahad, 1; Ebi Hüseyin Müslim b. Haccac Müslim, *Sahih-i Müslim*, İmaret, 39, Çağrı Yay, İstanbul, 1413/1992; Süleyman b. Eşab, *Sünen*, Ebu Davud, Cihad, 87; Çağrı Yay., İstanbul 1413/1992; Ebi Abdullah b. Yezid el-Kazvanî İbn Mace, *Sünen*, Cihad, 4, Çağrı Yay., İstanbul 1413/1992.

⁶⁸ Muhammed Abdür-rauf el-Münavî, *Feyzü'l-Kadir*, VI, 9903; Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, c. II, s. 535

Peygamber’e itaate tabi olarak emrolunmuş ve bu şekilde tabi olma altında itaatin, hem aynı kuvvette mutlak olduğu gösterilmiş hem de isyan durumları bu hükmün dışında bırakılmıştır.⁶⁹ O halde yöneticinin emrine mutlak itaat, Allah ve Resulü’nün belirlediği normlara aykırı olmadığı sürece söz konusu olabilir. Nitekim bu hususu Hz. Peygamber’den sonra Müslümanların yönetimini üstlenen Hulefa-i Raşidîn’in dördüncüsü Hz. Ali şöyle dile getirmiştir: “İmamın, Allah’ın indirdiği ile hükmetmesi ve emanetleri yerine getirmesi vaciptir. O, bunu yaptı mı, yönetilen halkın da onu dinleyip, itaat etmesi kendilerine vaciptir.”⁷⁰

Yeminle bağlılık sözü anlamına gelen biat kavramı da Allah’a ve Resulü’ne bağlılığı sürdürdükçe imama itaati gerektirir.⁷¹ Ulu’l-emre başka bir deyişle devleti yönetenlere itaat dinî bir görev olmakla birlikte onların inançları belirleme, ibadetleri değiştirme ve Allah adına bazı eylem ve davranışları helal veya haram kılma yetkileri söz konusu değildir.

Devlet yöneticileri için geçerli olan bu ilke, dini tam ve doğru olarak anlayıp insanlara anlatma görevi yapmaları itibariyle ulemâ sınıfını oluşturan din bilginleri için de geçerlidir.

Yöneticilere itaat konusunda dikkate değer sınırlılıklardan birisi de yöneticilerin yönetilenler arasından olmasıdır.⁷² İnananlardan olmayan yöneticilere itaat etmek, dinen gerekli kılınmamış olmakla beraber şâyet varsa yapılan anlaşmaya uymak ahde vefanın gereğidir. İnananlardan olmayan yöneticilere itaatin mutlak lüzumlu olmayışı, onlara itaatsızlığı gerekli kılmamaktadır.⁷³

4- İtaatin Mahiyeti ve Kapsamı

İtaatin kimlere ve hangi şartlarda olacağı tartışmasının yanında bir de Allah’a itaatin mahiyeti ve neleri kapsadığı konusu İslâm kelâm âlimleri tarafından ele alınmış ve kelam anlayışlarının farklılığına binaen bazı değişik yaklaşımlar sergilenmiştir. Bilindiği gibi Allah’a itaat, O’nun emirlerine uymak, yasaklarından kaçınmakla gerçekleşir. Mu’tezile kelâmcılarına göre Allah’a itaat etmek, O’nun iradesine bir başka deyişle murat ettiği şeye uymak anlamına gelirken, Ehl-i Sünnet kelâmcılarına göre Allah’a itaat, O’nun iradesine yahut murat ettiği şeye değil, emrine uymak demek-

⁶⁹ Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, c. II, s. 535.

⁷⁰ er-Râzî, *et-Tefsiru’l-Kebir (Mefâtihu’l-Gayb)*, V, cüz, c. X, s. 148.

⁷¹ Ebi’l-Fidâ İbn Kesir, *Tefsirü’l-Kur’âni’l-Azim*, Mektebetü’l- Kayyime, Kahire, 1414/1993, c. IV, s. 184; Muhammed Hamidullah, “Hudeybiye Antlaşması” *DİA*, c. XVIII, İstanbul, 1998, s. 297-299.

⁷² Âyette geçen “minkum/ sizden” tabiri buna delalet etmektedir. Bkz. Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, c. II, s. 535.

⁷³ Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, c. II, s. 535.

tir.⁷⁴ Birincilere göre Allah, adaleti gereği küfür veya günahları değil yalnızca iyi fiilleri dilemektedir. Bu anlayış çerçevesinde Mutezile bilginleri, Allah'ın iradesi ile emri arasında herhangi bir fark görmeyerek her ikisini aynı kabul etmektedir. Buna göre Allah'ın emrine itaat etmek O'nun bu emri irade ettiğinin bilinmesi sebebine bağlıdır. Buradan hareketle Allah'ın doğrudan fiilî bir emri olmasa bile yazılı, sözlü veya bunların haricinde herhangi bir şekilde o fiili irade ettiği bilinirse buna uymak Allah'a itaat kapsamına girer. Ehl-i Sünnet kelimcileri ise Mu'tezilî anlayışın tersine Allah'a itaati, O'nun emirlerine uymak biçiminde telakki ederler. Çünkü onlara göre Allah, mutlak kudret sahibi olduğu için mevcut olan her şeyi irade etmektedir. İnsanın kötü fiilleri ise bu iradenin dışında tutulamaz. Allah kötü fiilleri emretmediğine göre Allah'ın iradesi yani muradı ile emri arasında bir fark kaçınılmazdır. Allah'ın iradesiyle emri arasında bir farklılık söz konusu olunca Allah'a itaat, O'nun irade ettiklerine değil yalnızca emrettiklerine uymak anlamına gelmektedir.⁷⁵

İtaatin neleri kapsadığıyla ilgili kelâm ekolleri arasında farklı değerlendirmeler de gözden kaçmamaktadır. Sünnî kelimcilerden olan Abdülkâhîr el-Bağdadî (ö. 429/1037), itaati başlıca dört kategoride ele alıp bunları;

- iman esaslarını kalben benimsemek,
- söz konusu kabulü bir kez olsun dil ile ikrar etmek,
- farzları yerine getirip günahlardan sakınmak
- nafil ibadetlerde bulunmak ve nafileleri ziyadeleştirmek biçiminde

sıralarken, buna karşılık Mu'tezile'nin son büyük temsilcisi Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1025), vacip ve mendup⁷⁶ olan bütün fiilleri itaat kapsamına

⁷⁴ Ebî Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhîr Bağdâdî, *Kitâbu Usûlu'd-Din*, thk. Licne Tûrasi'l-Arabî, Beyrut 1401/1981, s. 251, 267; Ebu'l- Feth Muhammed Abdülkerim Şehristânî, *el-Milel ve'n- Nihal*, thk. Ahmed Fehmi Muhammed, Beyrut trs. c. I, s. 46-47; er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb)*, V, cüz, X, 148.

⁷⁵ Ahmed Kâdî Abdülcebbar, *el-Mugnî fî Ebvabî'l-Tevhîd ve'l-Adl*, thk. Taha Hüseyin vdğr., Kahire trs., c. VI/ 1, s. 39-40; Bağdadî, *Usûlu'd-Din*, s. 267.

⁷⁶ Mendûb, Şâri'in yükümlüden kesin olmayan tarzda yapılmasını istediği nesne yahut yapılması üstün ve övgüye değer olmakla birlikte terki hakkında yasak bulunmayan ve dinde devamlı tarzda takip edilmiş bir yol olmayan bir fiil olarak tanımlanabilir. Menduba, nafil, sünnet, tatavvu, müstehab ve ihsan adları da verilir. Nafil namaz kılmak ve sadaka vermek menduba örnek verilebilir. Bkz. Abdülvahhâp Hallâf, *İslâm Hukuk Felsefesi, (İlm'u Usulî'l-Fıkıh)*, çev. Hüseyin Atay, Ankara 1985, s. 298; Muhammed Ebu Zehrâ, *İslam Hukuku Metodolojisi, (Fıkıh Usûlü)*, çev. Abdülkadir Şener, Ankara 1986, s. 40; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 360.

almış, mubah⁷⁷ çerçevesine girenleri ise dışarıda bırakmıştır.⁷⁸ Kur'ân'ın Allah'a ve Resulüne itaat emrini göz önüne aldığımızda itaat kapsamına Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleri de gireceğinden Sünnî kelâmcıların yaklaşımı daha anlamlı gözükmetedir.

5- İtaat - Niyet/Kasıt İlişkisi

İtaat kavramıyla ilişkili olarak kelâmcıların üzerinde tartıştıkları konulardan birisi de Allah'a olması gerektiği gibi iman etmeyen ve yaptığı eylem ve davranışlarında O'na yakınlaşma amacı gütmeyen bireylerin yapmış olduğu amellerin itaat kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceği sorunudur. Mu'tezilî kelâmcıların büyük bir kısmı, Allah'a itaat amacıyla gerçekleştirilmeyen fiillerin itaat çerçevesinde düşünülmemeyeceği kanaatindedirler. Bunlara göre, kâfirlerin amelleri, özellikle gösteriş ve menfaat için yapılan ibadet ve taatler itaat olarak kabul edilemez. İçlerinde Ebu'l-Huzeyl el-Allaf (ö.226/840)'ın da bulunduğu bir kısım Mu'tezile bilginleri ise Allah'ı tanımayıp iman etmeyen bireyden de itaat çerçevesine girecek fiil ve eylemlerin çıkabileceğini makul bulmuşlardır. Bunlar gayeden değil, fiilin ya da eylemin mahiyetinden hareketle duruma göre kâfirden de itaat kapsamına girecek fiillerin ortaya çıkabileceğini belirtmişlerdir. Mu'tezile kelâmcıların çoğunluğu gibi Ehl-i sünnet kelâmcıları da itaatin geçerliliğini âlemin sonradan yaratılmışlığı ve inanç esaslarının kabul edilip benimsenmesi koşuluna bağlamıştır. Buradan hareketle inançlı olmayan bir bireyin itaati sadece Allah'ı tanıma ve bilme noktasında sergileyeceği düşünsel ve ilmî çabayla ilişkili olup bunun dışında kalan eylem ve fiilleri itaat kabul edilmemektedir.⁷⁹ Hüküm yani âhiretteki karşılığı açısından görüş birliği ama inanç ve niyet olmaksızın itaat adını alıp alamayacağı konusunda ihtilâf vardır.

⁷⁷ Mübah, Şâri'in yükümlüyü yapma ile yapmama arasında serbest bıraktığı fiildir. Şâri Teâla yükümlünün o fiili yapmasını istemediği gibi ondan uzak durmasını da istemiştir. Herhangi bir helal yemeği yemek ya da yememek gibi. Ancak mübahlar bir bütün olarak ele alındığında ya terki matlup, ya da işlenmesi matlup olurlar. Dolayısıyla insanın tamamen yeme ve içmeyi terk etmesi, yine kendini tamamen eğlenceye vermesi mübah olmaz. Ebu İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed Eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât fî Usulî's-Şerî'a*, Kahire trs, c. I, s. 109-110; Abdulvahhap Hallâf, *İslâm Hukuk Felsefesi, (İlm'ü Usulî'l-Fıkḥ)*, s. 302; Ebu Zehrâ, *İslam Hukuku Metodolojisi, (Fıkḥ Usûlî)*, s. 45; Erdoğan, *Fıkḥ ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 407.

⁷⁸ Bağdadî, *Usûlu'd-Din*, s. 268.

⁷⁹ Ahmed Kâdî Abdülcebbar, *el-Mugnî*, c. VI/1, s. 40; Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfû'l-Musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamit, Beyrut 1411/ 1990, c. II, s. 115; Bağdadî, *Usûlu'd-Din*, s. 267.

6- Kur'ân'a göre İtaat Edilmemesi Gerekenler

Dinin asli kaynağı olan Kur'ân'da kendilerine itaat edilmesi emredilenler yanında itaat edilmemesi istenen kişi, grup ya da zümrelerden de söz edilmektedir.⁸⁰ Kendilerine uyulmaması gereken kişi ve grupları taklit etmenin küfre ve şirke yol açabileceği aşikârdır. Nitekim Ahzâb suresi 66 ve 67. âyetler, reislerine ve büyüklerine uyanların pişmanlıklarını ifade etmekte fakat bu nedametlerinin kendilerine bir yararı olmayacağını vurgulamaktadır.

Kur'ân-ı Kerim, burada sayılanlara itaati doğrudan bir inanç meselesi olarak ele almakta ve bu konuda yapılan uyarıyı dikkate almayanların durumunu Allah yolundan kopuş olarak değerlendirmektedir.⁸¹ Bu gerçeği şu âyet açığa vurmaktadır: “Gerçekten şeytanlar dostlarına, sizinle mücadele etmeleri için telkinde bulunurlar. Eğer onlara uyarsanız şüphesiz siz de Allah'a ortak koşanlar olursunuz.”⁸²

Sonuç

İtaat kavramı dini bir kavram olmakla birlikte sosyal hayatın bütün alanlarında oldukça yaygın bir kullanıma sahiptir. Bu kullanım söz konusu kav-

⁸⁰ Bunları şu şekilde kategorilere ayırmamız mümkündür:

1. İnançsızlar/ Kâfirler ve Münafıklar.

“Kâfirlere ve münafıklara boyun eğme. Onların eziyetlerine aldırma. Allah'a güvenip dayan, vekil ve destek olarak Allah yeter.” (Ahzâb, 33/48.)

2. Allah'ın koyduğu sınırları aşanlar.

“Yeryüzünde ıslaha çalışmayıp fesat çıkaran haddi aşmışların emrine itaat etmeyin. Şuarâ, 26/51-52. (وَلَا تُطِيعُوا أَمْرَ الْمُسْرِفِينَ الَّذِينَ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ)” Israrlı direnişleri ve inatları yüzünden kalpleri Allah'ı anmaktan alıkonulmuş olanlar, nefsanî arzu ve isteklerine uyup iş ve eylemlerinde aşırı gidenleri (Kehf 18/28) de bu kategoria değerlendirilebiliriz.

3. Kötü Ahlaklılar ve Günahkârlar.

“Alabildiğine yemin eden, aşâğılık, daima kusur arayıp kınayan, durmadan laf götürüp getiren, iyiliği hep engelleyen, mütecaviz, günaha dadanmış, kaba ve haşın, bütün bunlardan sonra bir de soysuzlukla damgalanmış bireylerin hiçbirine mal ve oğulları vardır diye sakın itaat edip boyun eğme. Kalem, 68/10-14. (وَلَا تُطِيعُوا كُفْرًا حَلَّافٍ مَّيِّينٍ)” Bu sınıfa hakikati yalan sayanları da ekleyebiliriz. (Kalem, 68/ 8)

4. Yönetimleri altında bulunan bireyleri Allah yolundan uzaklaştıran gruplar. (Ahzâb, 33/64-68.) Allah'ın emirlerine karşı büyüklenele yani müstekbirlere, ruhban sınıfına/ din adamlarına itaatin insanı sorumluluktan kurtarmayacağı, aksine şirke ve ilhada yol açacağı bilinmelidir. Ahzâb suresi 67. âyet, reislerine ve büyüklerine uyanların pişmanlıklarını ifade etmekte fakat bu nedametlerinin kendilerine bir yararı olmayacağını belirtmektedir.

⁸¹ Bkz. Âl-i İmrân, 3/99-104; En'âm, 6/116-117.

⁸² En'âm, 6/121.

ramı kendi anlam alanlarının dışına çıkarmış ve bu kavram toplumda tahakküm aracına döndürülmüştür. Kimlere itaat edileceği açısından Kur'ân-ı Kerim'e bakılınca mutlak itaatin doğrudan doğruya Allah'a ait olduğunu, Peygamber'in, yöneticiler ve din bilginlerinden oluşan ulû'l- emrin dolaylı bir gayeye yönelik olarak marufla kayıtlı (mutlak değil mukayyet) bir itaate sahip kıldıklarını görmek mümkündür.

Kur'ân'da itaatle ilişkili olarak karşımıza çıkan bir olgu da şudur: Kim ve hangi makamda olursa olsun bilgisizce inkâra ve şirk koşturmayla çağırana itaat etmek, boyun eğmek mümkün değildir. Bu tür eylem ve davranışta bulunanların emir, istek ve taleplerine rıza gösterip itaat etmek, inkârla eş olarak ahirette cezalandırılmayı gerektiren bir davranıştır.

Yöneticilere itaat edilebilmesi için itaata konu olan emrin ma'ruf/ iyi çerçevesi içinde olması, en azından ma'ruf olarak bilinen eylem ve davranışlara aykırı olmaması gerekir. Yöneticilere itaat emri, insanları kutsallaştırma, vicdanlar üzerinde baskı kurma ve şiddete başvurma aracı değildir. Bilakis o, insanlara ilahî emirleri duyurup özgür iradesiyle doğruyu bulmasına yardımcı olmanın bir vasıtası olarak görülmelidir. Allah'ın yarattığı insanı iman etmeye zorlamaması, ona akıl, yapıp etme gücü verip dinî ve dünyevi alanda irade hürriyeti tanınması da bu gerçeği ortaya koymaktadır. Zorlamaya bağlı olarak benimsenen bir inancın değeri olmadığı gibi, maddi ve adil olmayan dünyevî güce bağlı olarak yapılan itaatin de bir değeri yoktur. Kaba kuvvete dayalı olarak medeniyet kurmak mümkün olmadığı gibi, kuvvete dayalı olarak kurulan sistemler ve medeniyetlerin, kazanılan başarıların da asla kalıcı olmadığına, olamayacağına insanlık tarihi bütün berraklığıyla tanıktır.

Gerçekte Allah'a itaat ise O'nun irade ve murat ettiği şeylere değil, emirlerine uymaktır. Allah'ın emir ve yasaklarına uyanlar hem dünya hem de ahiret mutluluğuna ereceklerdir.

Kaynakça

Abdülhakî, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'ân-ı'l-Kerim*, İstanbul, 1408/1987.

Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Beyrut, 1405/ 1985.

Bağdâdî, Ebî Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir, *Kitâbu Usûlu'd-Din*, Thk. Licne Türesi'l-Arabî, Beyrut, 1401/1981.

Buhari, Ebi Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahih-i Buharî*, Çağrı Yay., İstanbul, 1413/1992.

Cürcânî, Şerif Ali b. Muhammed, *Kitabü't-Ta'rîfât*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1995.

Cüveynî, Ebu'l-Mealî Abdülmelik, *Kitabu'l-İrşad ilâ Kavâtii'l-Edilleti*

fî Usulî'l-İ'tikâd, thk. Esad Temim, Beyrut, 1413/1992.

Ebu Davud, Süleyman b. Eşab, *Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul, 1413/1992.

Ebu Zehrâ, Muhammed *İslam Hukuku Metodolojisi, (Fıkıh Usûlî)*, Çev. Abdülkadir Şener, Ankara, 1986.

Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2005.

Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfî'l-Musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamit, Beyrut, 1411/1990.

-----, *Kitabü'l-Luma er-Reddi alâ Ehli'z-Zeygi ve'l-Bida'*, thk. Ham-mude Garâbe, el-Mektebe el-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire, trs.

Eş-Şâtîbî, Ebu İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed, *el-Muvâfakât fî Usulî's-Şeri'a*, Kahire, trs.

Gazalî, Ebû Hamid, *el-İktisâd fî'l-i'tikâd*, Daru'l- Kütübî'l- İlmiyye, Beyrut, 1409/1988.

Hallâf, Abdulvahhap, *İslâm Hukuk Felsefesi, (İlm'u Usulî'l-Fıkıh)*, Çev. Hüseyin Atay, Ankara, 1985,

Hamidullah, Muhammed "Hudeybiye Antlaşması" *TDVİA*, İstanbul, 1998, XVIII, ss. 297-299.

İbn Kesir, Ebi'l-Fidâ, *Tefsirü'l-Kur'ânî'l-Azîm*, Mektebetü'l- Kayyime, Kahire, 1414/ 1993.

İbn Mace, Ebi Abdullah b. Yezid el-Kazvanî, *Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul, 1413/1992.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânül-Arap*, Daru's-Sadr, Beyrut, 1410/1990

İsfahanî, Ragıb, Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'an*, İstanbul, 1986.

Kâdi Abdülcebbar, Ahmed, *el-Mugnî fî Ebvabî'l-Tevhid ve'l-Adl*, thk. Taha Hüseyin vdğr., Kahire, trs.

-----, *Şerhu'l- Usûlî'l-Hamse*, Thk. Abdülkerim Osman, Mektebe-tü'l-Vehbe, Kahire, 1416/ 1996.

Müslim, Ebi Hüseyin Müslim b. Haccac, *Sahih-i Müslim*, Çağrı Yay, İstanbul, 1413/1992.

Râzî, Fahreddin, *Kitabu'l-Muhassal Efkâri'l- Mütekaddimîn ve'l-Müte-ahhirîn mine'l- Hukemâi ve'l- Mütekellimîn*, Thk. Hüseyin Atay, Kahire, 1411/1991.

-----, Fahreddin, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb)* Daru'l-Fikr, Beyrut, 1415/1995.

Sâbûnî, Nureddin, *el-Bidâye fî usulî'd-din*, Thk. Bekir Topaloğlu, Anka-ra, 1995.

Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, Thk. Ahmed Fehmi Muhammed, Beyrut, trs.

Taftazânî, Sa'deddin, Mesud b. Ömer b. Abdillâh, *Şerhu'l-Akaid (Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi)* içinde orijinal metin, Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, 1991.

Tirmizi, Ebi İsa Muhammed b. İsa b. Sevrâ, *Sünen*, İstanbul, 1413/1992.

Topaloğlu, B. -Çelebi, İ., *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM, İstanbul, 2010.

Vâkıdî, Muhammed b. Ömer, *Kitabü'l- Meğazî*, Thk. Marsden Jones, Beyrut, 1966.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Kur'ân-ı Kerim'de Dînî Otorite", *Dini Otorite Sempozyumu*, İstanbul, 2006.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, Çelik-Şura Yay., İstanbul, trs.

Zemahşerî, Muhammed b. Ömer, *Tefsiru'l-Keşşâf an Hakâiki Gavâmi-di't-Tenzîli ve Uyunu'l-Ekâvîli fî Vucuhi't-Te'vil*, thk. Abdurrazzak el-Mehdî, Daru't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1417/1997.